

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

З навчальної дисципліни «Історія держави і права»

**обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

262 Правоохоронна діяльність

**за темою «Держава і право України періоду Середньовіччя.
Право на землях України у складі іноземних держав в період
централізації влади (середина XIV – середина XVII ст.)»**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор **Кириченко В. Є.**
2. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А..**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції

1. Геополітичне, правове становище українських земель під владою іноземних держав (середина XIV – середина XVII ст..)
2. Джерела права українських земель (середина XIV – середина XVII ст.).
3. Державне право українських земель під владою іноземних держав (середина XIV – середина XVII ст.).

Рекомендована література:

Основна:

1. Історія держави і права України: підручник / за редакцією О.М. Бандурки. Харків, ХНУВС, 2019. 448с.
2. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 309 с.

Додаткова:

3. Бойко І.Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387 – 1569): монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 344 с.
4. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2010. 406 с.
5. Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 112 с.
6. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том I Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с. Том II Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – Одеса: Юридична література, 2003. – 560 с. Том III Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 1 – Одеса: Юридична література, 2004. – 672 с. Том III Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 – Одеса: Юридична література, 2004. – 568 с.

Текст лекції

1. Геополітичне, правове становище українських земель під владою іноземних держав (середина XIV – середина XVII ст.)

Стан феодальної роздробленості Русі, характерний для попереднього періоду, не міг тривати вічно. Навіть в умовах економічної і політичної відокремленості князівств відбувався, хоч і поступовий, але неухильний розвиток феодального способу виробництва. В його основі лежали такі фактори, як подальший розвиток продуктивних сил, поглиблення суспільного розподілу праці, розширення економічних зв'язків між окремими регіонами і областями. Припинялося дроблення окремих земель, з'являлися умови для їх об'єднання.

На території Південно-Західної Русі діяли ті ж самі закономірності. Однак процес подолання феодальної роздробленості відбувався тут в дуже складних умовах. Безперервні війни, що спалахували в цьому регіоні, ворожі навали спричиняли великі збитки господарству, ускладнювали хід політичного об'єднання. Поступово тут створювалися економічні і політичні умови об'єднання південно-західних князівств.

Першим в цьому регіоні політику об'єднання феодальне роздроблених князівств намагалися здійснити галицько-волинські князі. Захищаючи свої землі від домагань з боку феодальної Угорщини, Польщі і Литви, вони наполегливо домагалися об'єднання підлеглих їм територій. Однак сил для цього було недосидь, і у середині XIV ст. Галицьке-Волинське князівство було загарбане і поділене між Польщею, Литвою і Молдовою. Таким чином, процес консолідації та об'єднання, що розпочався, був припинений і не дістав подальшого розвитку.

Що стосується другої частини Південно-Західної Русі, до складу якої входили Поділля, Переяславщина, Київщина і де влада золотоординських ханів була більш сильною, то тут процес об'єднання взагалі був малоефективним.

І все ж, навіть у цих складних умовах, у Південно-Західній Русі відбувався процес формування таких важливих елементів майбутньої державності, як українська народність, конкретна територія її розселення. Основними місцями проживання українського населення стали простори Київського, Переяславського, Волинського, Чернігово-Сіверського і Галицького князівств. Територіальним ядром було Середнє Подніпров'я, оскільки Київська земля і сам Київ продовжували відігравати важливу роль у політичному, економічному, культурному і релігійному житті цього регіону.

Однак подолання феодальної роздробленості в землях Південно-Західної Русі і формування української народності відбувалося у складних політичних умовах. Тяжке становище цих земель, позбавлених політичної єдності, зруйнованих Золотою Ордою, було використано сусідніми державами - Польщею, Угорщиною, Молдавським князівством. У зв'язку з цим історична доля українських територій була неоднакова.

Так, здобиччю Польського королівства у 1349 р. стала Галичина, а у 1377 р. - частина Західної Волині. Якщо на перших порах Галичина ще зберігала деяку автономію, то в 1434 р. вона була повністю інкорпорована до складу Польського королівства і разом з Львівською і Перемишльською землями перетворена у "Руське воєводство". У 1430 р. польські феодали загарбали Західне Поділля. Польська держава проводила на цих землях відверто колонізаторську політику, яка супроводжувалась насильницькою колонізацією. Українське населення зазнавало соціальних, національних, релігійних утисків, повинно було коритись введенню чужого польського права.

Одночасно землі Північної Буковини – у минулому складової частини Галицько-Волинського князівства – опинилися під владою Угорщини. У 1359 р. ця територія стала залежною від Молдавії. У середині XVI ст. Північна Буковина разом з Молдавією опинилась під владою султанської Туреччини.

Складною була і доля Закарпаття. У XIII ст. угорські феодали, яких підтримувала католицька церква і германські імператори, надовго утвердилися на території Закарпаття. Більшість земельних маєтків опинилась в руках угорських магнатів. Після турецької навали 1543 р. Угорське королівство фактично розпалося, внаслідок цього західна частина Закарпаття підпала під владу австрійських Габсбургів, а східна була включена до складу Трансільванії.

Основна ж частина політичне роз'єднаних Південно-Західних земель опинилась під владою Великого князівства Литовського. Могутність Литви неухильно зростала. Особливо посилилась Литовська держава у середині XIV ст. Саме в цей час Східна Волинь, Поділля, Київщина, Чернігово-Сіверщина були приєднані до Литви. Князі Південно-Західної Русі в тих складних умовах бачили у Великому князівстві Литовському реальну військово-політичну силу, здатну надати їм значну допомогу. Розуміючи це, литовські феодали поширювали свою експансію, використовуючи для цього як силу зброї, так і дипломатичні союзи. Так здійснювалося приєднання основної маси українських земель Великим князівством Литовським.

Опинившись у складі Литви, українські князівства одержали сприятливі умови для свого соціально-економічного і культурного розвитку. Справа в тому, що Литва перейняла українсько-білоруську культуру, традиції державного життя Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, "руські" (українські) правні норми та ін., а тому і перетворилась поступово на Литовське-Руську державу.

Ситуація різко змінилась, коли розпочався процес зближення Польщі та Литви. Так, внаслідок Кревської унії 1385 р. було сформовано союз двох

держав — Литви і Польського королівства. Литовський князь Ягайло зобов'язувався прийняти католицизм і зробити цю релігію державною для Литви, використати свої багатства в інтересах Польщі, приєднати до Польського королівства «на віки вічні» усі підлеглі йому, в тому числі українські, землі. Після цього на сеймі в Люблені Ягайло був обраний польським королем.

Віленська угода 1401 р. ліквідувала підпорядкування Великого князівства Литовського, яке знову стало самостійним. Але вже в 1413.. була ухвалена наступна унія в місті Городлі. Спираючись на цю угоду, польські феодали посилили натиск на підлеглі Литві Волинь і Поділля. Перший удар було завдано Волині. У 1452 р. Волинське князівство було ліквідовано. У 1471 р. було ліквідовано

Починаючи з кінця XIV ст., масові козацько-селянські повстання в Україні виникають дуже часто. І хоча вони терпіли поразки, їх роль в історії українського народу була виключно великою. У ході цієї боротьби розхитувалася феодално-кріпосницька система, зміцнювалося самовизначення українського народу.

Кінець XVI – перша половина XVII ст. стали часом пробудження національної свідомості українського народу, його духовного піднесення. Утверджуються почуття рідної землі, вітчизни, нерозривних зв'язків поколінь, історичного обов'язку зберегти духовні здобутки свого народу – культуру, мистецтво, мову, звичаї і все те, без чого неможливе існування нації. В процесі активного розвитку української суспільної думки виникають концепції державно-політичного устрою українських земель, народжується ідея української державності.

2. Джерела права українських земель (середина XIV – середина XVII ст.).

Первісною базою українського права стало розвинуте право Київської Русі. Особливу роль серед джерел відіграла Руська Правда, яка мала значний вплив на розвиток правових систем Великого князівства Литовського і Польського королівства, у складі яких перебувало більшість українських земель.

Звичаєве право. Приклад, копні (громадські) суди в Україні. Вони виникли на основі місцевих звичаїв і розглядали справи на їх же підставі. Литовський Статут 1529 р. Законодавче закріпив право використання звичаєвого право у судовій практиці. Литовський Статут 1588р. Також підтвердив право використати звичаєве право.

Польське – литовське законодавство: артикули, сеймові постанови, конституції князівські і королівські привілеї і грамоти, унії.

Наприклад «Генрікови артикули», прийняті у 1572 р. в зв'язку з обранням королем Речі Посполитої французького принца Генріха Валуа. Згідно з артикулами Річ Посполита проголошувалася дворянською республікою з королем, що обирався, на чолі.

Сеймові постанови 1550, 1562, 1565 – регламентували права міського населення. Князівські і королівські грамоти, як правило одержували цілі міста та соціальні групи населення. Прикладом можуть бути привілеї і грамоти, видані в XVI–XVII ст. м. Києву. Так привілеєм польського короля Сигізмунда від 8 березня 1544 р. було підтверджене право на самоуправління, а також право міського магістрату керуватися як польським, так і руським, тобто місцевим звичаєвим правом. Окремі права надавалися:

Грамотами 22 квітня 1571р. – право рубати ліс, 17 листопада 1567 – ловити рибу, 7 березня 1624 – організовувати суботні ярмарки.

Князівські і королівські грамоти в переважній більшості видавалися у формі привілеїв. «Привілей» – означає приватний закон. Грамоти і привілеї здебільшого підтверджували, вже існуючі відносини та звичаї і стосувалися окремих питань. Вони бували жалувані, пільгові та охоронні. Привілеї поділялися на пожалувані, пільгові й охоронні.

Пожалувані діяли при виділенні землі, шляхетського титулу, посади тощо. Пільгові привілеї — це звільнення від сплати податків, підсудності тощо.

Охоронні – якщо порушувалися чийсь особисті чи майнові права.

Були ще земські привілеї, де йшлося про взаємовідносини шляхти з іншими верствами населення чи державними урядовцями. Діяли обласні привілеї, в яких визначалась організація місцевого управління, правове становище якоїсь землі у складі держави, норми цивільного, кримінального, фінансового права.

В українських землях правова система сформувалася на основі синтезу і нормативних актів у вигляді судебників, статутів, сеймових постанов, привілеїв Польського королівства і Великого князівства Литовського. Серед законодавчих актів особливого значення набули Генріхови артикули 1572 р. Судебник Великого князя Казимира був укладений урядовцями-правниками великокнязівської канцелярії і стверджений на провінційному сеймі у Вільні 1488 р. Зміст його стосується порушень кордонів, наїздів, крадіжок, панського суду над селянами. В ньому містяться змішані старі українські та нові станові поняття. Дещо взято з Руської Правди.

У I Литовському статуті 29 вересня 1529 р., (пізніше він одержав назву "Старого"), виключно світському кодексі, який було прийнято на вальному сеймі одержали юридичне закріплення основи суспільного і державного ладу, що склалися на той час у Литві та в українських землях, які входили до складу князівства. Литовський статут 1529 р. складався з 13 розділів і 264 артикулів. Він містить норми державного, адміністративного, цивільного, сімейного, кримінального, а також інших галузей права. Статут проголошував, що усі особи, «як злиденні, так і багаті», повинні були судитися на основі норм, викладених у статуті. I Литовський статут не був надрукований, а переписувався для практичного вжитку.

Унікальність статуту 1529 р. у тому, що його кодифікаторам внаслідок значної теоретичної роботи вдалося створити таку систему права, яка була однаково прийнята у всіх кінцях величезної різномовної держави. Органічно

поєднаними пластами у статут увійшли, зокрема, деякі положення Руської Правди, норми звичаєвого (українського, білоруського та литовського) права, ряд пунктів з польських та німецьких судєбників, у тому числі з Саксонського Зерцала.

Для розробки проекту II Литовського статуту у 1551 р. було створено комісію з 10 осіб (п'ятеро католиків і п'ятеро православних), до складу якої увійшли «радники маршалкові, урядники земські, хорунжі та інші особи роду шляхетського, доктора прав чужоземних, які статут склали і написали». Статут було затверджено сеймом у 1554 р., але він набрав чинність тільки з 1566 р. За рівнем кодифікаційної техніки статут 1566р. перевершував перший. Він закріплював соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися у Великому князівстві Литовському з 1530 до 1565 рр., визначав становище великого князя (господаря), захищав привілеї крупних феодалів, фіксував права і вільності шляхти. Статут 1566 р. підрозділявся на 14 розділів і 367 артикулів, як і I Литовський статут, включав норми, що належали до різних галузей права. Оскільки ця редакція з'явилась внаслідок домагань волинської шляхти, яка виступала за злуку з Польщею, II Литовський статут зветься також Волинським.

Після Люблінської унії 1569 р. з'явилась потреба у приведенні литовського законодавства, що діяло і в українських землях, у відповідність з польськими законами. За дорученням польського короля Стефана Баторія цю роботу успішно виконав литовський підканцлер Лев Сапега. Допомогала йому в розробці статуту комісія, до складу якої входили визначні правознавці того часу. Так з'явився Литовський статут, який був остаточно затверджений привілеєм Сигізмунда III у 1588 р.

У Статуті 1588 р. визначалися права і привілеї шляхти, детально регламентувався порядок судочинства, оформлялося закріпачення основної частини сільського населення. Чинність III або, як його стали називати, «Нового» Литовського статуту, одного з найзначніших джерел права феодальної Європи, поширювалась не тільки на українські землі, а й на Корону. Складався він з 14 розділів і 488 артикулів.

Магдебурзьке право на Україні діяло як основа самоуправління великих міст. Відомо декілька пам'ятників магдебурзького права діючих на Україні. Раніше всього з'явилась збірка під назвою «Зерцало саксонів, яке було надруковано у 1536р. У Кракові Н. Янсером. У 1646р. П. Кушевич видав «Право цивільне Хелмінське». Найбільш поширений у містах які мали право самоврядування була збірка «Порядок прав цивільних» (складався з 8 розділів). В них містились норми державного, цивільного, кримінального та процесуального права.

Церковне право. До джерел права в Україні треба віднести і канонічне (церковне) право. Правовими джерелами православної церкви в українських землях були кормчі книги – Номоканон (збірник церковного права) і церковні устави князів Володимира і Ярослава («Сувій Ярослава»). Найбільш відомою католицькою кодифікацією канонічного права, яка діяла у Великому князівстві Литовському, був «Звід канонічного права» 1532 р. Певне

відношення до джерел церковного права мали привілеї польських королів Сигізмунда I (1511 р.) і Стефана Баторія (1588 р.).

Джерела церковного права можна поділити на дві групи:

1. правові акти, які регулювали загальне становище церкви в суспільстві:

духовний регламент, монастирський регламент, Статут про чинонаступництво церковне.

2. правові акти в яких закріплювалися догми християнської моралі: номоканон, правила прийняті Вселенськими соборами, правила святих апостолів, Нова заповідь Юстиніана.

Гетьманські (військові) артикули. Специфічне джерело права являли собою і гетьманські (Військові) артикули, які видавалися у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитої. Вони фактично були першими збірниками військово-судового і військово-кримінального права.

3. Державне право українських земель під владою іноземних держав (середина XIV – середина XVII ст.).

Інкорпорація і поділ українських земель литовськими і польськими феодалами не підірвали основ пануючого тут феодального ладу. Існування на території України феодальної власності на землю означало збереження класового розподілу суспільства на експлуататорів та експлуатованих, хоча загарбання українських земель і накладало певний відбиток на економічне і правове становище населення.

Феодали. Соціальне і правове становище різних верств феодального класу на українських землях визначалося розмірами їх земельної власності. Починаючи з кінця XIV ст., і протягом майже всього XV ст. на українських землях безперервно збільшувалося велике феодальне землеволодіння. Джерелами зростання земельних володінь польських, литовських та українських феодалів були загарбання земель общини, купівля-продаж земельних маєтків, освоєння пустищ та феодальні земельні пожалування. Поряд з цим представники пануючих верств одержували від польського короля і Великого князя Литовського земельні пожалування за службу. Жалуваними землями вони володіли у двох формах: тимчасовій - доки виконували службу на користь сюзерена («на поживеньє», «до волі та ласки господарської»), і постійній – з правом передачі своїх володінь у спадщину.

Починаючи з 80-х років XV ст., роздачі земель в умовне володіння стають звичайним явищем на українських землях. Такі роздачі здійснювалися не лише Великим князем Литовським чи польським королем, а й навіть представниками місцевої адміністрації — воєводами і старостами.

Маючи величезний економічний потенціал, великі землевласники оформилися у вищій феодальний стан, що отримав назву «магнати», і здобули для себе широкі політичні права та привілеї, які значно відрізняли магнатів від середніх та дрібних феодалів.

Перш за все магнати підлягали юрисдикції виключно великого князя литовського або польського короля. В руках магнатів зосереджувалися

найвищі державні посади (воєвод, старост), які вони мали змогу навіть передавати у спадщину. Магнати мали своє військо і виводили його на війну під власними хоругвами, за що їм надавалося почесне звання «князів і панів хоруговних».

Після Люблінської унії продовжували поширюватися права і привілеї магнатів, у тому числі українського походження. Магнати українських земель набули право входити до складу вищого органу влади Речі Посполитої — сейму. Вони брали участь у виборах короля Речі Посполитої. Виключно магнати обиралися чи призначалися на вищі державні посади. З кола магнатів призначалися воєводи і старости.

Другою більш чисельною групою пануючого класу в українських землях була шляхта — середні і дрібні землевласники.

У 1528 р. було проведено перепис шляхти, так званий «попис земський». Списки шляхти, складені під час перепису, були затверджені сенатом, після чого посилення на них було незаперечним доказом шляхетства. В українських землях для перевірки реального складу шляхти величезне значення мали здійснені у 1545 і 1552 рр. ревізії (люстрації) замків і староста на Волині, Брацлавщині та Київщині з метою приведення в належний стан оборонних споруд і складання списків службової шляхти.

Остаточному оформленню шляхетського стану сприяла аграрна реформа 1557 р. — волочна поміра, у ході якої перевірялися права на землю і шляхетство. При цьому землі, які були привласнені самовільно, відбиралися, а особи, які не зуміли довести документально свого шляхетського походження, поверталися у стан звичайних людей.

Внаслідок відокремлення шляхти від інших верств відбувалися зміни в правовому становищі шляхти як важливого прошарку пануючого класу. Шляхта остаточно перетворюється в лицарський стан. Шляхетство передається в спадщину. Відтепер лише сейм мав право дарувати шляхетство, а його втрата відбувалася тільки за вироком суду і лише у випадках, коли шляхтич переїздив до міста і займався там ремеслом і торгівлею.

Права і привілеї шляхти безперервно поширювалися. Нешавські статuti 1454 р. звільнили шляхту від суду королівських чиновників. У 1496 р. шляхта була звільнена від сплати мита за іноземні товари. Одночасно шляхті було надано право вільної навігації по Віслі і Балтійському морю. Литовський статут 1529 р. встановив підвищені санкції за убивство, замах на здоров'я, честь і гідність шляхтича. Шляхта отримала право присягати на суді, що вважалось незаперечним доказом.

Окрему суспільну верству складало духовенство. До нього належали не тільки священики, а й їх родини. Духовенство було чисельним навіть малі села мали свої церкви, а у великих селах не раз бувало по дві парафії. Церкви засновувала шляхта, міщанство, а деколи й селяни. Священик тримав звичайно цілий лан землі, а, крім того, мав різні данини в натурі від парафіян. Духовний сан вважався спадковим: після батька парафію одержував син, а коли родина вмирала, парафія могла залишитись своякам на праві близькості.

Селянство. Основну масу населення українських земель становило селянство, яке за майновим і правовим становищем не було однаковим, оскільки знаходилося на різних ступенях феодальної залежності.

За правовим становищем селянство поділялось на дві категорії: тих, хто мешкав на королівських землях, і тих, хто мешкав на землях магнатів чи шляхти або знаходився на церковних і монастирських землях.

За ступенем залежності від феодалів селянство поділялося на три групи: 1) вільні селяни, які мали право безумовного виходу від феодала після виконання своїх зобов'язань; 2) найчисленніша група залежних селян, які ще мали право виходу, але з певними умовами:

у визначений час, після виплати феодалу встановленого викупу або надання "замісника" (селянина такого ж ступеня залежності);

3) покріпачені селяни, які вже позбулися права виходу від феодала. Крім цих основних категорій, існувало селянство проміжного, перехідного стану. Загальна тенденція характеризувалася переходом селян від простих форм економічної залежності до більш складних і в кінцевому підсумку - до їх повного правового закріпачення.

На селянстві лежав увесь тягар сплати натуральних і грошових податків на користь держави, окремих феодалів, а також церковної десятини.

Одним з головних загальнодержавних податків був щорічний податок. На Київщині і Галичині він звався «подимщиною» (одиницею обкладання був «дім» будинок). На Чернігівщині адміністрація Великого князівства Литовського збирала «поголовщину» (також з «димущин»). На Волині цей податок називали «волощина».

Крім цього, селяни українських земель відбували повинності на користь держави: будували і ремонтували замки і двори польського короля і великого князя, споруджували мости, зводили греблі, прокладали шляхи, взагалі ходили працювати з косою, серпом і сокирою, давали стацію (грошове забезпечення князю і його двору при переїздах).

На відміну від державних податків, які були більш-менш фіксованими, обов'язки селян перед феодалами були різноманітними.

Найчисельнішу категорію залежних селян, які ще не втратили право виходу від феодала, становили селяни-данники, що сплачували феодалу натуральні і грошові податки. На Київщині, Чернігівщині, північно-західній Волині натуральні податки стягували переважно медом, воском, хутром та іншими продуктами. Натуральну ренту збирали ще зерном і сіном так зване «дяко». Окрім того, залежні селяни сплачували податки великою рогатою худобою, вівцями, курками та ін. Наприкінці XV ст., у міру розвитку ремесла і торгівлі, і як наслідок поширення товарно-грошових відносин, натуральні податки селян замінюються грошовими.

Групу закріпачених селян, які повністю втратили право виходу, становили головним чином тяглові і робітні селяни, які відбували свої повинності переважно у формі панщини. При цьому, доки доля землеробства не виходила за межі задоволення власних потреб, феодали не вважали доцільним зростання кількості тяглових селян. Але з поширенням на Україні

у XV ст. фільваркового землеробства зростають панщина і водночас чисельність тяглових селян.

За правовим становищем до тяглових селян наближалися селяни, які обслуговували феодальну садибу – псарі, конюхи, рибалки, ковалі. Ця категорія селян мала земельні наділи і не тільки виконувала свої прямі обов'язки, а й сплачувала натуральні і грошові податки.

Норми панщини зростали у міру поширення фільваркового господарства. Якщо у 1424 р. шляхта Галичини запровадила панщину у розмірі 14 днів на рік з кожного господарства, та мазовецький князь Януш в межах своїх володінь установив панщину в розмірі один день на тиждень. У 1520 р. Торунський статут визначав одноденну панщину з одного лану як обов'язкову і мінімальну для усіх земельних володінь (духовенства, шляхти, королівських маєтків), якщо селяни не несли на них більш серйозних повинностей. У другій половині XVI ст. на більшості українських земель панщина складала два дні на тиждень з одного лану.

Запровадження відробіткової ренти у міру поширення фільваркової системи сільського господарства стирало грані поміж різними категоріями залежних селян, насамперед між данниками і тяглими селянами. Водночас розвивався процес обмеження власної волі селян. За ступенем волі, тобто можливості покинути землі феодала, українське селянство на зламі XV-XVI ст. поділялося на дві групи: «непохожих» або «отчинів», які втратили право виходу, і «вільних» або «похожих», ще спроможних покинути господарство феодала.

У 1557 р. великим князем Сигізмундом II Августом разом з, пани-Радюю була видана «Устава на волоки» — закон про проведення волочної поміри, в якому визначалися нові принципи організації фільваркового господарства на великокнязівських землях. Волочна поміра мала на меті збільшення доходів великокнязівських господарств шляхом запровадження однакових селянських наділів і встановлення однакових податків. У відповідності з "Установою на волоки" усі землі того чи іншого господарського (великокнязівського) двору, селянські землі і пустища обмірювалися і поділялися на однакові земельні ділянки – волоки, розміром 23,5 га (33 морги). Волока складалася з трьох рівних ланів по 11 моргів у кожному, що відповідало трьохпольній системі землеробства. Частина волок відводилась під господарський фільварок, а решта розподілялася між окремими селянськими дворами. Волока давалася на одну-дві, а інколи на три сім'ї.

Селяни, які отримали тяглову волоку, не мали права розпоряджатися отриманою землею і залишати свою ділянку без згоди на те управителя маєтку – державця.

Внаслідок процесу покріпачення, що неухильно поглиблювався, у середині XVII ст. в українських землях майже не залишилося вільних селян. Одночасно зникала різниця у правовому становищі існуючих груп селянства, яке втрачало основні цивільні права. Селяни не мали права виступати як свідки у судових справах між шляхтичами. Феодал мав право не тільки розшукувати селянина-втікача, а й продавати, дарувати, віддавати у заставу, передавати у

спадщину своїх селян, а також судити і карати їх. Хоча право і передбачало відповідальність феодала за знущання над своїми селянами, але воно водночас обмежувало можливість подання позову проти шляхтича такими умовами, які зводили це право нанівець.

Міське населення. Зростання ремесла і торгівлі наприкінці XV - у першій половині XVI ст. сприяло розвитку українських міст, зміцненню старих і виникненню нових міст і містечок, а як наслідок цього – поглибленню майнового і класового розшарування у середовищі міського населення України.

За своїм соціальним становищем мешканці міст розподілялися на три категорії. На вищому ступені соціальної градації знаходилися чисельно невеликі, але найбільш заможні купецько-лихварські і ремісничі верхівки, магістратські урядники. Придбавши землі і залежних селян, а іноді і шляхетські права, вони утворили тонкий прошарок міського патриціату. Наприклад, у Львові, досить багатолюдному на той час місті (понад 15000 чол.), до цього прошарку належало 40-50 прізвищ.

До другої категорії міського населення входили повноправні міщани: середні торговці, особи, які займалися різними промислами, майстри - хазяї майстерень і бюргерство або «поспільство».

Третю, найчисленнішу категорію міщан складали міські низи – плебс : дрібні торговці, незаможні ремісники і ті, що розорилися, підмайстри, учні, слуги, наймити, декласовані елементи, позацехові ремісники (партачі).

Загарбання українських земель Литвою і Польщею сприяло значному напливу до українських міст іноземних колоністів польського, литовського і німецького походження, які отримували від влади широкі політичні і соціально-економічні права і привілеї за рахунок обмеження прав корінного населення.

Правове становище міського населення залежало від категорії міста (королівське, приватновласницьке, самоврядне, церковне), майнового стану і роду занять міщанина.

У найбільш тяжкому становищі знаходились мешканці приватновласницьких міст. Міщани, що займалися землеробством, платили чинш, розмір якого постійно зростав. Так, з міщан Калуша У 1549 р. стягувалося 20 грошей з «дима», а у 1616 р. – 50 грошей. У місті Підгородньому грошова рента за цей же час зросла майже у три рази від 24 до 68 грошей.

Крім того, міщани міст, які були власністю світських та духовних феодалів, були зобов'язані виконувати на користь власника чисельні і важкі повинності: косити сіно, збирати хліб, возити дрова, а також сплачувати різного роду податки в'їздні, весільну куницю та ін. Мешканці приватновласницьких міст не мали права без згоди міської адміністрації залишати місто чи переходити в інший стан.